

ELSŐ FEJEZET

1933. augusztus 30.

A pillanatfelvételek csaknem annyira elhalványultak, mint az emlékezete. Ez a fiatal asszony, aki a kertben állt a század fordulóján, olyan volt, mint kakaskukorékoláskor a kísértet. Az anyja volt, Anthony Beavis felismerte. Egy-két esztendővel, talán egy-két hónappal a halála előtt. De hát a divat, gondolta a férfi, miközben a barna kísértetre meredt, a divat – kertművészet. Ez a hatyúú csípő! A kebel hosszú, lejtős zuhataga! – minden látható kapcsolat nélkül az alatta rejtőző meztelen testtel. És a töméntelen haj, mint afféle iparművészeti szörnyűség a koponyán! 1933-ban borzalmasnak és visszataszítónak látszott. Pedig ha behunyta szemét (és önkéntelenül behunyta), megpillantotta anyját lankadt szépségében a *chaise longue*-on; vagy ahogy fűrgén teniszezik; vagy madárként repülve egy távoli tél jegén.

Ugyanígy volt Mary Amberley pillanatfelvételeivel, melyek tíz évvel később készültek. A szoknya ugyanolyan hosszú volt, és szűkebb szövetharangjában a nő még mindig láb nélkül csúszkált, mint a karosszék a görgőin. A keblek – meg kell hagyni – kissé magasabbra kerültek. A kiugró hátsó rész valamelyest behorpadt. De a felöltöztetett test egészben véve valószínűtlen körvonalú volt. Afféle halcsontba szorított tengeri rák. És ez az 1911-es irdatlan tollas kalap egyszerűen első osztályú francia temetés. Ép érzékű ember egyáltalán ho-

gyan vonzódatott ennyire lehűtő jelenséghez?! Pedig akármit mondanak is a pillanatfelvételek, emlékeiben ez az asszony maga volt a megtestesült kívánatosság. E kerekeken csúszó tollas rák láttán szíve hevesebben dobogott, és lélegzete felgyorsult.

Húsz esztendővel, harminc esztendővel utóbb a pillanatfelvételek csak távoli és szokatlan dolgokat árulnak el. De ami szokatlan (átkozott gépszerűség!), egyúttal képtelen is. Ő ellenben az átértett izgalomra emlékezett, abból az időből, amikor a szokatlan még megszokott volt, amikor a képtelen annyira természetesnek látszott, hogy nem volt benne semmi képtelenség. Az emlékezet drámái megannyi modern ruhába öltözött Hamlet.

Milyen szép volt az anyja a hajfonatok óriási felgöngyölt pogácsáival, a kiugró hátsó rész, meg a lejtős kebel ellenére is. És Mary milyen észvesztően kívánatos volt abban a páncélban, a temetési tollak alatt! És ő maga, a kis őzszínű felöltőben és bíborveres skótsapkában; vagy fűzőld félbársony ruhában, fodrokkal; vagy iskolában Norfolk-öltönyben, térdnadrágban, ami a térd alatt két szoros posztócsőben végződött; kemény galérban és kemény kalapban vasárnap; a többi napon vörös-fekete diáksapkával a fején, saját emlékezetében ő maga is mindig modern ruhát viselt, sohasem volt az a nevetséges kis bohóc, akit a pillanatfelvételek lelepleztek. Saját meggyőződése szerint nem festett rosszabbul, mint a harminc esztendővel későbbi kisfiúk pulóverben meg sortban. Ez azt bizonyítja, kapta rajta magát Anthony a személytelen elmélkedésen, miközben köcsögkalapos és fecskefarkos etoni képét szemlélte, ez azt bizonyítja, hogy a fejlődést csak mérni lehet, de tapasztalni nem. Kezét nyújtotta a jegyzetömbjéért, kinyitotta és beleírta: „A fejlődést talán megállapíthatják a történetírók; de sohasem érezhetik át azok, akik részt vettek a vélt haladásban. A fiatalok már beleszülettek

a fejlettebb körülményekbe, az idősebbek néhány hónap vagy esztendő alatt napirendre térnek fölöttük. A haladást senki sem érzi haladásnak, senki sem hálás érte, legfeljebb bosszankodik, ha valami okból a nemrég kitalált könnyítések csütörtököt mondanak. Az emberek nem azzal töltik az idejüket, hogy hálát adjanak Istennek az automobilokért, hanem csak káromkodnak, ha bedugul a karburátor.”

Becsapta a jegyzetömböt, és visszatért az 1907-es köcsögkalaphoz.

Léptek zaját hallotta, felnézett, és megpillantotta Helen Ledwidge-et, amint hosszú léptekkel közeledik a terasz felől. A széles kalap alatt valósággal izzott a nő arca – tűzszínű fürdőpizsamáját tükrözte vissza. Olyan, mint aki a pokol tüzén ég, és csakugyan ott is ég – gondolta Anthony. Az elme önnönmagának a környezete; Helen magával cipelte mindenüvé a saját külön poklát. Lehetetlen házasságának a poklát, talán más poklokat is, de Anthony mindig őrizkedett attól, hogy túlságos kíváncsiságot áruljon el e poklok természetére nézve, mindig úgy tett, mintha nem venné észre, amikor az asszony felajánlkozott, hogy kalauzolja e poklok útvesztőjében. A vizsgálat és kutatás az izgalmaknak meg a felelősségérzetnek a jó ég tudja, miféle ingoványába sodorja. Márpedig neki sem ideje, sem ereje az izgalmak és a felelősségérzet számára. Első a munkája. Elnyomta kíváncsiságát, csökönnyösen ragaszkodott a szerephez, amelyet már régen kijelölt magának – a világtól elvonult bölcselő, a szórakozott professzor szerepéhez, aki a mindenki másnak nyilvánvaló dolgokat sem látja meg. Úgy járt el, mintha az asszony arcán nem fedezne fel mást, csak a színek és a vonások külső szépségét. Pedig hát az emberi hús természetesen mindig áttetsző. A lélek mindig kibukkan porhüvelyének rejtekhe-

lyei, falai mögül. Ez a világosszürke szempár, ez a száj finoman ívelt felső ajkával kemény volt, csaknem csúnya, csupa megbántott szomorúság.

A pokol izzása kihunytt, mikor az asszony a napfényből a szoba árnyékába lépett. De arcának hirtelen sápadtsága csak arra szolgált, hogy még jobban hangsúlyozza kifejezésének keserű mélabúját. Anthony felnézett rá, de nem állt fel, még csak nem is köszönt. Kölcsönös megállapodást kötöttek, hogy egymás közt kerülnek a felhajtást; még egy „Jó reggelt” erejéig sem. Csak semmi felhajtás! Amikor Helen a nyitott üvegajtót át belépett a szobába, Anthony visszatért a fényképek tanulmányozásához.

– No, itt vagyok – mondta Helen mosoly nélkül. Letette a kalapját, és fejének szépségesen türelmetlen mozdulatával hátravetette vörösesbarna hajcsigáit. – Micsoda iszonyatos meleg! – Kalapját a kerevetre dobta, és átvágott a szobán az íróasztalhoz, ahol Anthony ült. – Ma nincs munka? – kérdezte meglepetten. Oly ritka látvány volt így látni a férfit, nem könnyek és iratok közé merülve.

Anthony a fejét rázta. – Ma nincs szociológia.

– Hát akkor mit nézeget? – Helen a széke mellé állt, és az asztalon heverő pillanatfelvételek fölé hajolt.

– Régi holttesteimet. – Odanyújtotta a halott etoni diák kísértetét.

Helen egy pillanatig némán szemlélte, majd megjegyezte: – Aranyos volt abban az időben.

– *Merci, mon vieux!*¹ – Anthony félig gúnyosan, félig gyengéden megveregette a nő combját. – Az intézetben a gyerekek bubinak neveztek. – A férfi ujja hegye és az asszony testének rugalmas gömbölyűsége közé be-

tolakodott a selyem sajtáságosan kellemetlen tapintású száraz, csúszós simasága. – Mert olyan gyerekesen néztem ki.

– Édes – mondta az asszony, nem törődve a közbevetéssel. – Igazán édes volt akkor, megható.

– Az vagyok most is – erősködött Anthony, és felmosolygott a nőre.

Helen egy pillanatig némán nézte a férfit. Sűrű sötét haja alatt a homloka szépségesen sima volt és derült, mint egy tünődő gyermek homloka. Sokkal nevetésesebben gyerekes volt a kurta, enyhén pisze orra. Résnyre zárt szeméből eleven, belső kacagás villant elő és a szája szögletében is mosoly bujkált, halvány, ironikus mosoly, amely valamilyen módon ellenkezett az ajkak ívének kifejezésével. Telt ajak, finom vonású, élveteg és egyúttal komoly, szomorú, csaknem remegő érzékenységű, úgyszólván meztelen, töprengő érzékiségében védtelen, és – a kicsiny, béketűrő áll miatt – reménytelenül magára hagyott.

– Legrosszabb a dologban – mondta Helen végül –, hogy igaza van. Maga csakugyan édes, csakugyan megható. Isten tudja, miért. Mert nem kellene annak lennie. Kész család, szélhámosság, álruhában megszeretnietni magát az emberekkel.

– Ugyan! – tiltakozott Anthony.

– Maga eléri, hogy kapjon valamit, és cserébe nem ad semmit.

– De legalább tökéletesen őszinte vagyok a semmi tekintetében. Egy percig sem állítom, hogy ez a nagy szenvedély. – Nevetségesen elnyújtotta az *a*-t és elsziszegte az *sz-et*. – Még csak nem is *Wahlverwandschaft*¹ – tette hozzá, egyszerre németre fordítva a szót, hogy

¹ Köszönöm, öregem!

¹ rokonlelkület (utalás Goethe *Vonzások és választások* c. regényére)

a lelki rokonságok és szertelen indulatok egész romantikus húhójának nevetséges hangzást kölcsönözzön. – Csak tréfa az egész.

– Csak tréfa az egész – visszhangozta gúnyosan Helen, s közben eszébe jutott, hogyan kezdődött mindez, az az idő, amikor úgyszólván a szerelem küszöbén állt, és várta, hogy a férfi behívja. Ő pedig (a sok hallgatás és körmönfont kedvesség ellenére is) milyen határozottan csapta be az ajtót előtte! Ez az ember nem akarta, hogy szeressék. Helen egy pillanatig a lázadás határán állt, majd a keserű és gúnyos megnyugvás szellemében, amellyel megtanulta szemlélni a világot, elfogadta Anthony feltételeit. Már csak azért is elfogadta, mivel nem volt jobb a közelben; utóvégre Anthony nem mindennapi ember, és utóvégre ő igazán szerette. A testi kielégüléssel pedig igazán nem maradt adós. – Csak tréfa az egész – mondta Helen még egyszer, és felnevetett.

Anthony egy pillantást vetett rá, kínosan kérdő pillantást, vajon meg akarja-e törni a hallgatólagos megállapodást kettőjük között, és netán valamely tilos témára céloz. De aggodalma fölöslegesnek bizonyult.

– Igen, igaza van – folytatta Helen kis szünet után. – Maga becsületes ember. De ez nem változtat azon a tényen, hogy mindig kap valamit a semmiért. Nevezze ezt önkéntelen csalásnak. Az arca a kellesténél jobb ajánlólevél. Rossz tettért jót várj, ez így igaz a maga esetében. – Még egyszer lehajolt a fényképekhez. – Ez kicsoda?

Anthony egy pillanatig habozott a válasszal, majd elmosolyodott, de ugyanakkor kissé kínosan érezte magát. – Nem-nagy szenvedélyeim egyike – válaszolta. – A neve Gladys.

– Mindjárt gondoltam! – Helen megvetően elfintorította orrát. – Miért hagyta faképnél?

– Nem én hagytam el, ő szeretett mást. Persze nem nagyon bántam – tette hozzá gyorsan, mikor Helen felbeszakította.

– Talán a másik kedvese néha szóba is állt vele az ágyban.

Anthony elpirult. – Hogy érti?

– Vannak nők, akik érthetetlen módon szeretik, ha szóba állnak velük az ágyban, és tekintve, hogy maga hallgat... Maga mindig hallgat. – Félretette Gladyst, és felkapta az 1900-as öltözetű hölgyet. – Ez az édesanyja?

Anthony bólintott. – Ez meg a magáé – mondta, és elővette Mary Amberley képét a temetési tollakkal. Majd a csömör hangján: – Az elmúlt tapasztalatok mekkora batyuját cipeljük magunkkal! Valami módon mégiscsak meg kéne szabadulnunk a fölösleges emlékeinktől. Hogy gyűlölöm az öreg Proustot! – És bőbeszédű, tréfás ékesszólással nekivágott, hogy előhívja az eltűnt idő asztmás keresőjét egész halálsápadt és petyhüdt mivoltában, csaknem nőies mellével, de hosszú fekete szőrzettől bolyhosan, amint szakadatlanul emlékezetébe idézett múltja langyos fürdőjében ül. És a számtalan előzetes mosakodás szappanhajja körülötte úszkált, az évek során felgyűlt mocsok mind a kár falára lerakódva vagy a vízben lebegve éktelenedett körös-körül. Ő maga meg, a halálsápadt, visszataszító beteg ott ült, és tulajdon sűrű szappanhajját spongyára kente, az arcára facsarta, majd poharát többször is megmerítette, és a szürke, szutykos folyadékkal elégedetten öblögette a száját, gurgulázott vele, az orrlukába nyomkodta, mint egy jámbor hindu a Gangesz vizét...

– Úgy beszél róla – mondta Helen –, mintha személyes ellensége volna.

Anthony csak nevetett.

A most következő csendben Helen kezébe vette és figyelmesen tanulmányozni kezdte anyja megsárgult

fényképét, mintha titokzatos képírás volna, amelynek megfejtése kulcsot szolgáltat, megold egy talányt.

Anthony egy pillanatig nézte; majd munkába lendült, belemélyedt a fényképhalomba, és kiemelte James nagybátyját, az 1906-os év teniszöltözetében. Azóta meghalt, rákban – szegény öreg roncs – és a katolikus vallás vigaszában. Eldobta a fényképet, és másikat emelt fel. Ez egy csoportot ábrázolt félhomályos svájci hegyek előtt – apját, mostohaanyját, két féltestvérét. *Grindelwald, 1912* állt a hátán Mr. Beavis csinos kézírásával. Feltűnt neki, hogy mind a négyen hegymászó botot tartanak a kezükben.

– Hadd válassza el napjaimat – mondta hangosan, mikor letette a fényképet –, hadd válassza el napjaimat egymástól természetellenes kegyetlenség.

Helen felnézett a megfejthetetlen hieroglifákból. – Akkor miért tölti az idejét azzal, hogy ócska fényképeket nézeget?

– Rendet csináltam a fiókos szekrényemben, és nem tudtam ellenállni a kísértésnek, hogy átnézzem. És ezek felszínre kerültek, mint Tutanhamon. Különben ma van a születésem napja – tette hozzá.

– A születésnapja?

– Ma lettem negyvenkét esztendő. – Anthony megrázta a fejét. – Igazán lesújtó. Az ember szereti a saját bánatát mélyíteni... – Felkapott egy halom pillanatfelvételt és újra elejtette. – A holttestek a legjobbak bukkanak fel. Felismerjük a Gondviselés ujját. Vagy a szerencse kerekét, ha jobban tetszik.

– Nagyon szerette, igaz? – kérdezte Helen újabb csend után, saját anyja kísértetének képét mutatva neki.

Anthony bólintott, és hogy másra terelje a beszélgetést, így folytatta: – Mary civilizált engem, valóságos vadember voltam, amikor kezelésbe vett. – Nem óhajtott megvitatni Mary Amberley iránti érzelmeit Helen-

nel, bár ez nyilvánvalóan barbár előítélet ostoba maradványa. – A civilizáció fákláját hordozta – tette hozzá nevetve. Majd újból felkapta a hegymászó botos csoportot. – És ettől is megszabadított engem – mondta. – A legsötétebb Svájc! Sohasem lehetek eléggé hálás.

– Kár, hogy saját magát nem tudta megszabadítani – mondta Helen, miközben szemügyre vette a hegymászó botokat.

– Hogy van különben?

Helen vállat vont. – Tavasszal, amikor kijött a szanatóriumból, jobban volt, de aztán újra kezdte. A régi nóta, morfium és közben ital. Útközben idejövét láttam Párizsban. Rettenetes volt! – Megborzongott.

A gúnyosan gyöngéd kéz, amely még mindig az asszony combján pihent, egyszerre rendkívül illetlenné vált. Anthony el is vette.

– Nem tudom, melyik rosszabb – folytatta Helen szünet után. – A mocsok – fogalma sincs, milyen állapotban van – vagy a gonoszság, a szörnyű hazudozás. – Nagyot sóhajtott.

Olyan mozdulattal, amelyben nem volt semmi ironia, Anthony megfogta a kezét és megszorította. – Szegény Helen!

Helen néhány pillanatig mozdulatlanul és szótlánul állt, majd hirtelen megrázkódott, mint aki felocsúdik. Anthony érezte, hogy puha keze megszorítja az övét; és amikor Helen feléje fordult, arcán elszánt és rettenthetetlen jókedv tükröződött. – Ellenkezőleg, szegény Anthony! – mondta, és furcsa, váratlan kis hang tört fel a torka mélyéből, az elfojtott nevetés hangja. – Ne tegyen úgy, mintha...

Anthony éppen bizonykodni készült, hogy Helen esetében úgy is van, mikor az asszony föléje hajolt, és szinte haragosan, erőszakosan szájára forrasztotta a száját.

MÁSODIK FEJEZET

1934. április 4.

A. B. naplójából

Minden életrajzot össze lehet foglalni öt szóban: *Video meliora proboque; deteriora sequor.*¹ Mint minden emberi lény, én is tudom, mi lenne a teendőm, de tovább cselekszem azt, amit nem kellene. Ma délután például meglátogattam a szerencsétlen Beppót, ezt a nyomorult lábadozó beteget. Tudom, hogy ott kellett volna ülnöm vele, és engednem, hogy kisírja bánatát a fiatalság hálátlansága és kegyetlensége miatt, a közeledő vénségtől és növekvő magánytól való félelem rettegését, azt a szörnyű gyanút, hogy az emberek kezdik unni, úgy találják, hogy nem modern ember immár. Bolinskyék estélyt adtak, és nem hívták meg. Hagworm november óta nem hívta meg hétvégére. Tudom, hogy részvevően kellett volna hallgatnom, és szórnom a jó tanácsokat, könyörögnöm, hogy ne gyötörje magát olyan dolgok miatt, amelyek elkerülhetetlenek vagy jelentéktelenek. A tanácsokat bizonyára nem fogadta volna meg – mint rendesen –, de azért az ember tudja, hogy illik ilyeneket osztogatni. Ehelyett előre megvásároltam a lelkiismeretemet azzal, hogy egy fürt drága szőlőt vettem neki, és azt hazudtam, hogy valami

bizottságba kell rohannom. Az igazság az, hogy egyszerűen nem bírtam el a szegény Beppo önsajnálátát. Igazoltam a viselkedésemet, nemcsak öt shilling ára gyümölcscsel, hanem bölcs gondolatokkal is: ötvenéves korában egy embernek okosabb dolga lehet, mint továbbra is jelentőséget tulajdonítani a szerelmi históriáknak, a vacsorameghívásoknak, meg annak, hogy a megfelelő emberekkel érintkezzék. Nem volna szabad ekkora számárnak lennie; ennek folytán (a logika kifogástalan) nem az én feladatom, hogy azt tegyem, amit tennem kellene. Így aztán negyedóra múlva elrohantam, és a szerencsétlen flótást magára hagytam gennyező önsajnálátával. Holnap legalább két órát kell nála töltenem.

„Mekörnyékező” bűn – lehet még használni ezt a kifejezést? Nem. Túlságosan sok nemkívánatos mellékhangja és velejárója van – a bárány vére, az a borzalom, hogy az ember az élő Isten kezébe kerülhet, a pokol tüze, a nemiség gyötrelme, a vétkezés, a szüzenesség a jótékonyság helyett. (N. B. Szegény öreg Beppo fordított előjellel = Comstock vagy Szt. Pál.) Egyszóval a mekörnyékező bűn általában magában foglalta azt a szakadatlan önző töprengést, mely annyi igazi áhítatot tesz tönkre. Lásd erre vonatkozólag Prince-nek, ennek a buzgó evangélikusnak a naplóját, aki utóbb megalapította a Szeretet Honát. Vezérelt alatt, ahogy a buchmaniták mondanák: mert a szabad szerelem iránti hosszú időn át visszafojtott vágy végül úgy vetődött felszínre, mint a Szentlélek parancsa (amellyel lassanként kezdte magát azonosítani), hogy a „testet összebékítse Istennel”. Hozzá is látott az összebékítéshez, alighanem a nyilvánosság előtt, a szalon díványán.

Nem, az ember nem használhatja ezt a kifejezést, és nem gondolkodhat azokban a fogalmakban, amelyek vele járnak. De ez természetesen nem jelenti,

¹ Látom a jót, helyeslem, de a rosszat teszem. – (Ovidius)

sze még jobban fel lehet használni, hogy igazolja a teljes tartózkodást minden más természetű cselekvéstől.

Délután Milleréknél; egy lelkesével találkoztam, aki komolyan veszi a kereszténységet, és egy pacifista szervezetet alapított. Purchas a neve. Középkorú, amolyan tenyeres-talpas, kedélyes keresztény modorú. (Milyen nehéz belenyugodni, hogy egy ember közhelyekkel élhet, és mégis értelmes lehet!) De jófajta ember. Több mint jófajta. Szinte imponáló.

A cél: felhasználni és kiterjeszteni Purchas szervezetét. Kis csoport az egység, olyasféle, mint az öskeresztény *agapé*,¹ vagy a kommunista sejt. (N.B., hogy minden sikeres mozgalom evezősnolcasokból vagy futballozó tizenegyekből épült ki.) Purchas csoportjai az összejöveteleket keresztény ájtatossággal kezdik. Tapasztalati tény, hogy az áhítat légköre növeli a cselekvőképességet, erősíti az együttműködés és önfeledő szellemét. Csakhogy a keresztény értelemben vett áhítat általában elfogadhatatlan. Miller lehetségesnek tartja az elmélkedés nem teológiai gyakorlatát, amit természetesen a teljes körű edzéssel szeretne párosítani. F. M. Alexander útmutatása szerint, a személyiség szolgálatba állítása céljából. A lelki edzés a test fölötti ellenőrzéssel kezdődne, és azon keresztül (tekintve, hogy a test és lélek egy és ugyanaz) az indulatok és érzelmek ellenőrzését eredményezné. Csakhogy ez nem valósítható meg. A szükséges oktatók nem is léteznek. „Be kell érünk azzal, amit értelmi úton tehetünk. A testi cserbenhagy bennünket, a test sokkal több okból gyenge, mintsem gondoljuk.”

Beleegyeztem, hogy anyagi segítséget nyújtok, összeállítok egy kis irodalmat, és előadok a különböző csoportoknak. Az utóbbi a legnehezebb, tekintve, hogy

¹ szeretet, vendégség

sohasem voltam hajlandó közönségnek beszélni. Mikor Purchas elment, megkérdeztem Millert, nem kellene-e szónoklatot tanulnom.

A felelet: „Ha szónoklatot tanul, amíg nincs rendben, amíg nincs testileg összhangban, addig csak egy újabb módját tanulja meg annak, hogy rosszul használja magát. Gyógyuljon meg, kerüljön összhangba magával, használja magát helyesen; akkor úgy tud majd beszélni, ahogy akar. A nehézségek a lámpaláztól kezdve egészen a hangvételig egyszerűen eltűnnek.”

Ezután Miller órát adott nekem a magammal való bánásból. Meg kell tanulni széken ülni, felállni, hátradőlni és előrehajolni. Figyelmeztetett, hogy első pillantásra értelmetlennek fog feltűnni a dolog. De az érdeklődés és a megértés a tökéletesedéssel párhuzamosan növekedni fog. És akkor ebben fogom megtalálni a *video meliora proboque; deteriora sequor* probléma megoldását: ezzel a technikával a jó szándékot tettekre fordítom le, és bizonyos lehetek abban, hogy azt teszem, amiről tudom, hogy helyes.

Az estét Beppóval töltöttem. Délután meghallgattam nyavalyái egész listáját, aztán azt mondtam, hogy szerintem ezt gyógyítani nem lehet, csak megelőzni. Kerülje a kiváltó okokat. Erre szenvedélyes haragra lobbant: meg akarom fosztani az életcéljától, öngyilkosságra kárhoztatom. Válaszomban arra utaltam, hogy nem csak egy cél van. Erre kijelentette, hogy inkább meghal, de nem mond le a céljáról; aztán a hangulata megváltozott, és Isten segítségével fohászkodott, hogy mégis le tudjon mondani. De minek a kedvéért? Én a pacifizmust javasoltam, de ő máris pacifista, az volt világléletében. Igen, ezt én is tudtam; csakhogy szenvedő pacifista, negatív pacifista. De cselekvő és pozitív pacifizmus is van a világon. Végighallgatott, azt mondta, hogy majd megfontolja, talán azt gondolta, hátha ez a kivezető út.